

Lever förebilderna?

Hippokrates är utan konkurrens den förebild som oftast återfinns inom medicinen. Det är därför naturligt att inleda en serie om förebilder just med honom, även om Hippokrates liksom Homeros mer är en symbol än en individ.

Vad är bestående och vad är förlegat i förebilden, vad måste idag ifrågasättas – och kan man i dagens vård leva efter (leva upp till) Hippokrates' regler? Sådana

frågor diskuteras i två artiklar i detta nummer av Läkartidningen. Andra förebilder med historiska förtecken tas upp i nästa nummer.

Vi har också en utmaning till läsarna. Vilken roll spelar förebilderna i dagens medicinska utbildning och sjukvård? Vad kännetecknar de lärare, läkare och ledare som varit dina föredömen under grundutbildningen och senare?

Hör av dig!

Hippokrates' etik ger vägledning än idag

I flera av de hippokratiska skrifterna intar etiska frågor en framskjuten plats. Här finns rötterna till en tidlös läkaretik.

Hippokrates' etik kan kanske också hjälpa oss att radikalt ompröva dagens samhällsorienterade, formalistiska och legalt styrda läkaretik?

Varför behövde antikens läkare en yrkesetik? Jo, främst därför att läkarna ofta var ifrågasatta. Därtill bidrog säkert det faktum att det varken i Grekland eller Rom fanns särskilda lagar mot felande läkare. Allmänheten hade inget annat vapen än förakt och misstro. Inte undra på att läkare ofta gisslades i komedier och i mer sinistra sammanhang beskylldes för att vara ostraffade mördare [1].

Det är, kan man tänka, bland annat som en motvikt till juridikens tillkort-

kommanden som etiska frågor intar en så framskjuten plats i de hippokratiska skrifterna, förmodligen författade omkring 400–100 f Kr. I »Lagen» tar författaren direkt upp problemet och beklagar läkaryrkets låga status, betingat av att den enda sanktion som drabbar en oskicklig läkare är dåligt rykte [2].

Liksom all etik har också den hippokratiska sina rötter i föreställningar som placerar människan i ett vidare religiöst och metafysiskt sammanhang. I Grekland förändrades sådana föreställningar under 500- och 400-talen f Kr. Från att ha varit en arena för ofta nyckfulla gudomliga interventioner började naturen – vilken även inkluderade människans kropp – att framstå som en mer eller mindre självgående dynamisk kraft. Den hippokratiska medicinen är ett resultat av denna utveckling.

Två världar

För den hippokratiska läkaren är det självklart att – utan att förfalla till blasfemi – skilja mellan den gudomliga världen och den naturliga inom vilken medicinen verkar. »Att be är förvisso väl, men medan man åkallar gudarna bör man också ge sig själv en hjälpande hand», säger författaren till fjärde bo-

SERIE Förebilder

ken »Om dieten» [3]. En besläktad tanke möter vi i »Om den heliga sjukdomen», där författaren vänder sig mot den primitiva uppfattningen att epilepsi eller andra sjukdomar skulle ha gudomligt ursprung [2].

Sjukdomar är alltså inte moraliska eller religiösa stigman, vilket gör att läkaren kan inta en objektiv och saklig attityd gentemot de sjuka; en attityd som också är grundad i insikten om att naturen sätter gränser för vad han kan åstadkomma.

Därför spelar prognosen en så viktig roll. Med stöd i den kan läkaren både göra en förutsägelse om framtiden och en analys av sina möjligheter att hjälpa

Författare

LARS SJÖSTRAND

överläkare, Beroendecentrum Syd, Mariakliniken, Stockholm.

sin patient. I »Prognostikon» framhålls att den riktiga prognosen skänker respekt åt läkaren, samtidigt som den hjälper honom att sortera ut de hopplösa fallen [2]. Gång på gång betonar de hippokratiska skrifterna att läkaren skall undvika att ge sig i kast med det omöjliga.

Gudarna var läkarens vittnen

Man kan tycka att en sådan inställning gränsar till cynism, men det rör sig om en generell och i den grekiska traditionen djupt rotad uppfattning om att människan måste hålla sig inom sina gränser – att hon inte får förhäva sig och förfalla till hybris. Här ingår också uppfattningen att framtiden på många sätt redan är utstakad.

Ingen gud vakade över denna aspekt på människans tillvaro så som Apollon, en gud som dessutom enligt gammal hävd kunde såväl nedkalla sjukdom som befria människor från sjukdomar. Han var vidare läkarguden Asklepios' far. Han benämns också som den förste med epitetet läkaren i den åkallan till gudarna som inleder den hippokratiska medicinens viktigaste etiska dokument: »Eden» [4].

Gudarna anropas inte för att den edsvärande läkaren önskar deras direkta bistånd. Tvärtom, rågången mellan gudomligt och mänskligt hålls ren. Läkaren vill blott ha gudarna som vittnen och höga garantier för att han å sin sida skall

hålla sina förpliktelser och utöva sitt yrke enligt sin »förmåga» (dynamis) och sitt »omdöme» (krisis).

TRE HUVUDPRINCIPER

»Edens» centrala etiska budskap kan sammanfattas i tre principer som jag skall belysa i det följande.

Till fromma för de sjuka

Den första principen berörs vid två tillfällen:

»Jag skall ge behandling i avsikt att hjälpa de sjuka enligt min förmåga och omdöme och aldrig för att göra ont ... Varje gång jag träder in i ett hus skall jag göra det till fromma för de sjuka ...»

Tydligare kan det inte formuleras att läkaren enbart skall utöva sitt yrke för att hjälpa sina patienter. Det rör sig om en överordnad princip för hela den hippokratiska etiken som även kommer till uttryck i andra sammanhang.

Vi har den berömda målsättningen för läkaryrket i första boken »Om epidemierna» – »att hjälpa eller att åtminstone inte skada» – och vi har en passage i »Om lederna», där författaren framhåller att »vad du måste sätta i främsta rummet, när du utövar vår konst, är hur du skall bota den sjuke» [4, 5].

Skyddet för livet

Den andra principen i »Eden» är skyddet för livet. Den kommer till ut-

Galenos och Hippokrates. Fresk från 1200-talet, Duomo, Anagni, Italien. Galenos (t v) och Hippokrates i överläggning. På bilden har två historiska figurer sammanförts – Galenos levde mer än 500 år senare än Hippokrates.

tryck i två på varandra följande förbud:

»Jag skall aldrig ge gift till någon om jag så blir ombedd, inte heller skall jag föreslå något sådant. På samma sätt skall jag inte föra in något fosterfördrivande medel i en kvinna.»

Vid en första anblick kan dessa förbud te sig som preciserade bestämmelser mot att ge gift och att tillämpa en specifik abortmetod där ett slags pessar, förmodligen indränkt med ett fosterdödande medel [pessos ftorios], förs upp i vagina. Men sätter man in förbuden i sitt sammanhang står det klart att de har vidare implikationer [6, 7, 8].

Förbudet ge gift

Det är en ofta utnyttjad stilistisk finess i såväl grekiskan som latinet att med en enskildhet avse en helhet (pars pro toto-formulering); något som i detta fall – särskilt när det gäller meningen om fosterfördrivning – ger en ökad åskådlighet åt uttrycksättet [7].

De bägge förbuden hör också grammatikaliskt och logiskt samman, därigenom att det andra förbudet följer på en hänvisning till det första (här översatt till »på samma sätt»). Sålunda förstärks

intrycket att de är två sidor av ett generellt förbud som ytterst gäller eutanasi, hjälp till självmord och abort.

Livet, får man anta, är för den edsvärjande något som börjar redan med konceptionen. Tolkad på detta sätt är »Eden» kompromisslös. Som en jämförelse kan nämnas att Aristoteles (384–322 f Kr) accepterade abort som en metod för barnbegränsning om den skedde tidigt under graviditeten, innan »barnet får förmimelse och liv» [9].

När läkaren i den därpå följande meningen i »Eden» lovar att leva sitt liv och utöva sitt yrke »i renhet och fromhet» bidrar detta ytterligare till att höja och generalisera förbuden ovan genom att också ge dem en religiös och rituell innebörd.

Enligt en uråldrig grekisk moralsyn leder omoraliska handlingar, särskilt mord, till att den som begår dem – och ibland hela hans släkt – drabbas av ett slags orenhet (miasma) [10]. I Solons lag för atenarna från början av 500-talet f Kr jämföras fosterfördrivning med mord. Genom att avstå från att ge gift och fosterfördrivande medel håller alltså läkaren sig själv och sitt yrke fritt från sådan besudling [6].

Med tiden kom begreppet renhet också att få en vidare och mer sammanfattande innebörd, som refererade till inre, personliga kvalifikationer.

Kirurgi inget för läkarna

Efter löftet om renhet och fromhet följer ett dunkelt förbud mot att ta till kniven mot stenlidande. Det kan antingen tolkas som ett generellt förbud mot kirurgiska ingrepp, vilket för att ytterligare skärpas även inkluderar stenlidande, eller som ett isolerat förbud mot att operera just stenlidande [11].

Eftersom förbudet kommer i anslutning till bestämmelserna mot att ge gift och fosterfördrivande medel samt löftet om renhet och fromhet är det rimligt att anta att det rör sig om ytterligare en aspekt på skyddet för livet.

För ett modernt synsätt kan det därför te sig som ett utslag av dubbelmoral när läkaren sedan lovar att överlåta de patienter som är i behov av kirurgiska ingrepp »åt de män som praktisera dylikt».

Men traditionell grekisk etik är i mycket en spegling av en »skamkultur», där vad en människa faktiskt gör – de yttre åtbörderna – är viktigare än hennes uppsåt [12]. Här måste också framhållas att »Edens» uppfattning om kirurgi skiljer sig från de hippokratiska skrifterna i övrigt, där kirurgi inte på något sätt är tabubelagt.

Integritet och tystnadsplikt

»Edens» tredje princip är skyddet för patientens integritet. Den kommer till

uttryck i en försäkran från läkaren att när han besöker sjuka – förutom att hålla sig till den första principen – också särskilt avhålla sig från att sexuellt utnyttja »mäns och kvinnors kroppar, fria eller slavar».

I skriften »Om läkaren» finns ett motto med liknande innebörd. I detta påpekas hur nära relationen mellan patient och läkare är, varför läkaren måste vara särskilt mån om sin självbehärskning i sin kontakt med vuxna kvinnor, jungfrur och dyrbarheter [2].

Höll på tystnadsplikten

Tystnadsplikten är en annan sida av integritetskyddet som också framhålls i »Eden»: »Vad jag än får se eller höra under min yrkesutövning eller utanför denna i mitt umgänge med människor och som inte bör yppas för utomstående, skall jag hålla för mig själv som en helig hemlighet.»

Även här finns en stark laddning av religiösa föreställningar och uråldrig moral. I antika mysteriekulturer förekom heliga hemligheter, och i den ovan nämnda »skamkulturen» var det offentliga exponerandet av människors intima sfär särskilt känsligt [6].

Vad finns det för sanktioner om läkaren skulle bryta sin ed? Ja, den viktigaste sanktionen finns underförstådd i det inledande anropet till gudarna [7]. Ingen modern tillsynsmyndighet, polis eller domstol har tillnärmelsevis en sådan auktoritet som dessa gudar hade. I slutraderna till »Eden» uttrycker läkaren också en förhoppning om att han må vinna evigt rykte åt sig själv och sitt yrke om han håller sin ed och motsatsen om han skulle bryta den.

Förhållandet lärare och elev

»Eden» är inte bara en etisk programförklaring. Den är också en juridiskt bindande överenskommelse mellan en lärare och en elev som reglerar deras inbördes sociala och ekonomiska relationer. Den edsvärjande läkaren (eleven) lovar vid sidan av de etiska bud, som jag redogjort för, också att sörja för sin lärare och hans söner. För att förstå den diskussion som förts angående »Edens» ursprung och funktion, och som jag i det följande skall presentera, är denna aspekt viktig.

Enligt en traditionell uppfattning har »Eden» ursprungligen svurits då en utomstående elev tagits upp i ett mästare-lärlingförhållande, som tidigare varit förbehållet sönerna i vissa läkarläkter på ön Kos (Hippokrates hemö), s k asklepiader. »Edens» grundprinciper motsvarar den hävdvunna etiken hos denna läkararistokrati.

Moderna förespråkare för denna tradition är Karl Deichgräber och Charles Lichtenthaler [6, 7]. Den förstnämnde

daterar »Eden» till 500–425 f Kr och den sistnämnde till ca 420 f Kr. Lichtenthaler ringar ytterligare in den situation vid vilken »Eden» svors till att vara ett slags »vetenskaplig adoption», varvid eleven direkt knöts i ett sonförhållande till sin lärare. Han antar att »Eden» går tillbaka till Hippokrates själv.

Nytolkning av Hippokrates

En radikal nytolkning har däremot Ludwig Edelstein gjort. Han menar, efter en jämförelse med »Eden» och de hippokratiska skrifterna i övrigt samt med den filosofiska diskussion som under antiken fördes kring självmord, eutanasi och fosterfördrivning, att »Eden» i sin helhet bara sammanfaller med en etik som förfäktades av en minoritet, nämligen pytagoréerna [8].

Pytagoréerna kan beskrivas som ett slags filosofiska och sociala reformivrare, vilka under 500- och 400-talen f Kr levde i små samhällen på Syditaliens östkust. De knöt an till Pytagoras (500-talet f Kr). De menade att allt liv – människors och djurs – hörde samman som länkar i en kedja där den ena existensformen gled över i den andra genom själavandring.

Att genom dödande bryta denna kedja var ett särskilt allvarligt brott. De var följaktligen emot blodsutgjutelse. De lade stor vikt vid en personlig moral präglad av måttfullhet och självbehärskning, särskilt när det gällde mat, dryck och sexuellt umgänge. De var motståndare till utomäktenskapliga förbindelser. Begreppet renhet spelade för dem en central roll.

Dietiken kom före kirurgin

Vid sidan av matematiken och musiken aktade de medicinen särskilt högt, men det var en medicin där dietik, just på grund av motviljan mot blodsutgjutelse, hade företräde framför kirurgi. I slutet av 400-talet f Kr upplöstes deras samhällen av den expanderande stormakten Syrakusa och pytagoréerna skingrades över hela det grekiska kulturområdet, där de på många håll fortsatte att utöva inflytande [13].

»Edens» huvudprinciper är alltså väl förenliga med pytagoreiska ståndpunkter och det är, om man anluter sig till Edelstein, lätt att se hur förbudet mot kirurgiska ingrepp – han tolkar det som ett generellt förbud – hör samman med de övriga buden för att skydda livet. Edelstein daterar »Eden» till andra hälften av 300-talet f Kr och menar att den svors då en ny läkare invigdes i en pytagoreisk läkarsocietet [8].

»Eden» var inte något allmänt rättensnöre för läkare under antiken. Först under romartiden kom den att bli ett grundläggande dokument och det var,

paradoxalt nog, kristendomen som skapade förutsättningar för att dess grundprinciper skulle bli generellt normgivande för läkare [8].

Det finns en tidig kristen variant av den, där det inledande anropet till gudarna ersatts med en mer passande förklaring att detta är Hippokrates' ed »så långt som en kristen kan svärja den» och en därpå följande välsignelse över »Gud, Fader till Vår Herre Jesus Kristus» [11]. Liknande varianter har sedan under århundraden svurits vid olika medicinska läroanstalter.

Gott rykte viktigare än pengar

Läkaretiken har också en mer prosaisk sida som rör det direkta umgänget med patienten – takt och ton. I »Om anständigheten» framhålls att läkaren skall uppträda värdigt och vara mån om ett prydligt, inte allt för pråligt yttre [2].

Den känsliga frågan om arvodet diskuteras i »Föreskrifter» [4]. Läkaren skall vara taktfull när frågan berörs och framför allt inte börja sin konsultation med en köpslagan. Han skall betänka att ett gott rykte är mer värdefullt än pengar.

I samma skrift framhåller också författaren den rent terapeutiska vikten av ett vänligt uppträdande: »Somliga sjuka, även om de är medvetna om sin utsatta situation, återhämtar sig helt enkelt genom att vara nöjda med sin läkare.»

Etiken gällde inte alla

För att återgå till »Eden» kan man konstatera att dess principer inte är oproblematiska. Att den hippokratiska läkaren hade som främsta mål att hjälpa sina patienter är naturligtvis gott, men vilka var dessa? Att döma av alla fallbeskrivningar i böckerna »Om epidemierna» samt »Prognostikon» kom patienterna från skilda skikt: män, kvinnor, barn, fria och slavar.

De små grekiska stadsstaterna var emellertid utpräglade klassamhällen, där kvinnans ställning var svag, för att inte tala om slavernas. Man kan därför anta att merparten av läkarens patienter var patienter i kraft av de hushåll de tillhörde, vilka också gav de ekonomiska förutsättningarna för deras läkarvård.

Visseligen förekom offentligt anställda läkare i exempelvis Aten. Men vi kan ändå sluta oss till att den varma humanitet som genomsyrar de hippokratiska skrifterna i praktiken inte omfatta-

Den hippokratiska eden. Grekiskt manuskript från ca år 276 e Kr. Vatikanen.

de alla utan hade sina sociala och etniska begränsningar [1].

Antikens greker var präglade av ett främlingsförakt. Man gjorde skillnad mellan grek och barbar. Under krig stegras gärna sådana attityder. En av de legender som med tiden uppstod kring Hippokratesgestalten illustrerar detta. Den berättar om hur Hippokrates vid ett tillfälle vägrade ställa sina kunskaper till förfogande för den mäktige perserkungen Artaxerxes, trots att denne erbjöd honom riklig belöning. Hippokrates ville inte hjälpa en fiende till greker [14].

Under inflytande av hellenismens och det romerska imperiets utvidgade nationsgränser universaliserades etiken, men den store läkaren Galenos (129–199 e Kr) refererar ändå till legenden ovan med gillande [14]. Egentligen är det först i modern tid som läkaretiken med stöd av Röda korset och internationella lagar också kommit att omfatta en fiende [1].

Det finns en konflikt mellan första och andra principen i »Eden» som man uppmärksammade under antiken. Om sorgen om en gravid kvinna kan ibland framtvunga fosterfördrivning. Läkaren Soranus (98–138 e Kr) redogör för en dispyt mellan dem som inte på några villkor accepterade abort med hänvisning till Hippokrates ed, och dem som accepterade abort, om fortsatt graviditet var förenad med fara för kvinnan [15].

Ger oss vägledning än idag

Den hippokratiska läkaren utgår från ett avgränsat patient-läkarperspektiv. »Vår konst består av dessa tre, sjukdomen, den sjuke och läkaren», heter det i första boken »Om epidemierna» [4]. Ett sådant perspektiv skiljer sig från vårt. För oss kompliceras läkarens arbete av att han också är en myndighetsperson. En laglydig och samvetsgrann svensk

läkare kommer bland annat mot denna bakgrund att åtskilliga gånger förbryta sig mot »Edens» huvudprinciper.

Men med reservation för det faktum att även den hippokratiska läkaren var ett barn av sin tid, vill jag ändå hävda att hans etik ger vägledning än idag. Den påminner oss om de arkaiska rötterna för de riktlinjer som även i dag bör styra läkaryrket: att vara till för patientens bästa, att värna om livet och om patientens integritet.

Kanske finns det anledning att ta denna etik till hjälp för att radikalt ompröva den samhällsorienterade, formalistiska och legalt styrda läkaretik som råder idag?

Referenser

1. Kudlien F. Medical ethics and popular ethics in Greece and Rome. *Clio Medica*, 1970; 5: 91-121.
2. Hippocrates. Hippocrates Volume II. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass: Harvard University Press, (1923) 1992.
3. Hippocrates. Hippocrates Volume IV. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass: Harvard University Press, (1931) 1992.
4. Hippocrates. Hippocrates Volume I. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass: Harvard University Press, (1923) 1984.
5. Hippocrates. Hippocrates Volume III. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass: Harvard University Press, (1928) 1984.
6. Deichgräber K. Der hippokratische Eid. 4. erweiterte Auflage. Stuttgart: Hippokrates Verlag, 1983.
7. Lichtenthaler C. Der Eid des Hippokrates. Ursprung und Bedeutung. Köln: Deutscher Ärzte-Verlag, 1984.
8. Edelstein L. The hippocratic oath. In: Temkin O, Temkin CL, eds. Ancient medicine. Selected papers of Ludwig Edelstein. Baltimore and London: The Johns Hopkins University press, (1967) 1987.
9. Aristoteles. Politiken. Partille: Åströms förlag, 1993.
10. Burkert W. Greek religion. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1985.
11. Jones WHS. The doctors oath. An essay in the history of medicine. Cambridge: The University Press, 1924.
12. Dods ER. The greeks and the irrational. Berkeley: University of California Press, (1951) 1984.
13. de Vogel CJ. Pythagoras and early Pythagoreanism. An interpretation of neglected evidence on the philosopher Pythagoras. Assen: Van Gorcum&Comp NV – Dr HJ Prake&HMG Prake, 1966.
14. Pinault JR. Hippocratic lives and legends. Leiden: EJ Brill, 1992.
15. Temkin O. The idea of respect for life in the history of medicine. In: Temkin O, Frankena WK, Kadish SH. Respect for life in medicine, philosophy and the law. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1977.